

ДОСЛІДЖЕННЯ

ЮЛІЯ КИСЛА

ВИЖИВАННЯ ЗА ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВ: ГОЛОКОСТ У БОРИСЛАВІ (1941–1944)

Місто Борислав розташоване у південно-західній частині Східної Галичини на території сучасної Львівської області (до Другої світової війни – Львівського воєводства) на відстані 10 кілометрів від сусіднього Дрогобича і близько 100 кілометрів від Львова, на річці Тисмениця (Тушменіца) в передгір'ях Карпат. Саме місто (а на той час ще село) стало відомим у всій Європі ще наприкінці XVIII століття своїми запасами нафти та земляного воску (озокериту), завдяки чому за Бориславом надовго закріпилася слава «галицького Клондайку». За часів Габсбурзької монархії Бориславсько-Дрогобицький нафтовий басейн був центром галицького нафтового видобутку, а сама Галичина у 1909 році – третьою серед нафтових продуцентів світу, що становило близько 5% від загального світового нафтовидобутку¹.

В українській літературній традиції місто знане завдяки популярності «бориславського циклу» Івана Франка, зокрема, його повісті «Борислав сміється» (1882). На початку 1880-х років Борислав як центр «капіталістичного способу виробництва» на Галичині не випадково привернув увагу Франка та інших галицьких соціалістів, бо мав

За допомогу у підбірці матеріалів та цінні поради я глибоко вдячна Івану-Павлу Химці та анонімним рецензентам статті.

¹ Frank A.F. Oil Empire. Visions of Prosperity in Eastern Galicia. – Cambridge: Harvard University Press, 2005. – P. 4.

«служувати емпіричним доказом правдивості соціальних теорій»² Карла Маркса. Цікавим є те, що тема Борислава, на відміну від польської літератури, взагалі не згадується в єврейських художніх творах передвоєнного періоду; вона з'являється вже після Голокосту, коли мова заходить про євреїв, винищених під час Другої світової війни³.

Міжвоєнний Борислав був містом контрастів, «поєднанням американського розмаху зі східною відсталістю»⁴. Після польсько-української війни 1918–1919 років місто відійшло до Польщі, а 1939 року після анексії СРСР Західної України та Білорусі – до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. На 1939 рік Борислав налічував 45 тис. мешканців, будучи за територією третім найбільшим містом у Другій Речі Посполитій після Варшави і Лодзя. Його населення завжди було етнічно, лінгвістично і релігійно різно-рідним: 48% становили поляки, 27% – євреї і 24% – українці. Крім того, в Бориславі проживала невелика кількість німецьких, французьких і англійських підприємців та інженерів.

За даними канадського польського історика Пйотра Врубеля, в 1939 році в Бориславі проживало близько 12,5 тис. осіб єврейської національності⁵. Втім, дуже важко встановити точну кількість євреїв, що пережили війну: ця цифра варіюється між 250 і 800 особами. Більшість джерел подає цифру в 400 осіб, з яких близько двомстам вдалося вижити у навколишніх лісах, і рівно стільки ж повернулося із нацистських таборів та Радянського Союзу⁶. В будь-якому разі,

² *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – К.: Критика, 2006. – С. 285.

³ Там само. – С. 297.

⁴ Із путівника «Турист» (1939 рік), цит. за: *Nicieja S.* Kresowe trójmiasto: Truskawiec – Drohobycz – Borysław. – Opole: Wydawn. MS, 2009. – S. 135.

⁵ *Wróbel P.* Polish-Ukrainian Relations during World War II: the Borysław case study: a Polish Perspective // *East-European Politics and Societies.* – 2012. – Vol. 26, No. 1 (February). – P. 217.

⁶ *Encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945. Vol. II: Ghettos in German-occupied Europe. Part B / Eds. G. Megargee, M. Dean.* – Bloomington: Indiana University Press, 2012. – P. 756; Холокост на території СРСР: Енциклопедія / Гл. ред. І.А. Альтман. – М.: Російська політична енциклопедія (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. – С. 99.

за даними радянської комісії з евакуації польського населення, у жовтні 1944 року з 501 особи, які зголосилися на виїзд з Бориславського району до Польщі, євреї становили 400 осіб⁷. Для порівняння варто провести паралелі зі Львовом, де, за даними польського історика Гжегожа Грицюка, у серпні 1944 року (тобто через два місяці після повернення радянських військ) налічувалося 1300 євреїв, тобто менше одного відсотка від загальної кількості населення у 149 тис. осіб. У Бориславі, натомість, середній відсоток виживання серед євреїв, відповідно, становив трохи більше трьох відсотків, тоді як у Львові – не більше одного⁸.

На думку колишнього мешканця Борислава Ісаака Давіда Штега, це був один із найбільших показників євреїв, що вижили у Польщі. Для цього було дві основні причини. По-перше, Борислав розташований у передгір'ях Карпат, де багато лісів, що давало додаткову можливість будувати там велику кількість сховків та бункерів⁹. По-друге, важливість Бориславської нафтової промисловості для Третього райху¹⁰ дозволила багатьом євреям дожити до приходу Червоної армії 7 серпня 1944 року. Основну роль в їхньому порятунку відіграв комерційний директор фірми «*Beskiden Öl*» AG (з 1942 р. – «*Karpathen-Öl AG*») Бертольд Байц (Berthold Beitz), який наймав на роботу працездатних євреїв. Одна з урятованих ним, Сабіна Волянська (Хаберманн), у своїх пізніших спогадах писала, що у Бориславі завдання «винищення євреїв було менш нагальним», ніж в інших місцях¹¹.

⁷ *Ковба Ж.* Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – К.: Дух і Літера, 2009. – С. 241.

⁸ За даними Грицюка, єврейське населення Львова на початок війни налічувало 104 700 осіб (*Hryciuk G.* Polacy we Lwowie 1939–1944. *Życie codzienne.* – Warszawa: Książka i Wiedza, 2000. – S. 50).

⁹ *Ytzhak D.S.* The 450 years of history of the Steg family. – Hajfa, 1993; або Story of Ytzhak David Steg, Hidden in a bunker in Boryslaw // <http://landsmen1.org/MenuEngMemoirs/Shteg-01-07-Eng.html>. Переглянуто 2.01.2013.

¹⁰ На 1939 рік Третій райх змушений був імпортувати близько 65 відсотків нафти з інших країн (*Frank A. F.* Op. cit. – P. 252).

¹¹ *Wolanski S., Bagnall D.* Destined to Live. One Woman's War, Life, Loves Remembered. – Sydney: Harper Collins Publishers, 2008. – P. 45.

Загальний контекст: основний перебіг подій

На тлі досить пожвавленого інтересу до львівського випадку історія Голокосту в Бориславі є фактично невивченою цариною. Крім ґрунтового дослідження німецького історика Томаса Зандкюлера¹², який частину своєї праці про «остаточне розв'язання» єврейського питання в Галичині присвятив вивченню діяльності Бертольда Байца, інформація про це обмежується кількома журнальними¹³ та енциклопедичними статтями¹⁴. Натомість зберіглася достатня кількість спогадів та свідчень тих, хто вижив, на основі яких можливо відновити перебіг основних подій, окремо зупинившись на проблемі стратегій виживання євреїв в умовах нацистського геноциду. Це дослідження в основному ґрунтується на аналізі 38 свідчень бориславських євреїв, яким у той чи той спосіб удалося пережити Голокост. Ці т. зв. «реляції» збирала у Польщі протягом 1946–1949 років Центральна Єврейська історична комісія (Centralna Żydowska Komisja Historyczna), яка займалася документацією Голокосту.

Автор цілком свідомо проблеми «національності» цих свідчень, адже більшість із них¹⁵ містять спогади безпосередніх учасників подій,

¹² *Sandkühler T.* Endlösung in Galizien. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. – Bonn: Dietz, 1996. – 592 p.

¹³ *Melamed V.* Organized and Unsolicited Collaboration in the Holocaust. The Multifaceted Ukrainian Context // *East European Jewish Affairs*. – 2007. – Vol. 37, No. 2 (August). – P. 217–248; *Wróbel P.* Op. cit. – P. 213–235.

¹⁴ Encyclopedia of camps and ghettos... – P. 754–756; Холокост на території СССР... – С. 98–99, а також досить неповні статті про Борислав у таких довідниках: *Spector S.* The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, 174–75; *The Encyclopaedia Judaica*, Vol. 4. – Jerusalem: Keter Publishing House, 1971. – P. 1249.

¹⁵ Винятком можуть бути хіба що польські мемуари Адама Жарського (*Żarski A.* Okupacyjne wspomnienia z Borusława i opowiadania z ZSRR. Wydanie II (elektroniczne). – Wrocław: Centrix. Krzysztof Cebula i Tomasz Kalota, 2007. – 220 s.) та свідчення польського рятівника Найдека Шимона (*Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego* (далі – АЖІН), 301/4237, Najdek Szymon), а також дуже короткі українські спогади, розміщені у збірнику, виданому на Заході на початку 1970-х років (Терлецький М. Страхіття Другої світової війни у бориславському басейні // *Дрогобиччина – земля Івана Франка*. Т. 1. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1973. – С. 112–114). Останні є також досить проблематичним джерелом, оскільки написані Миколою Терлецьким,

що безумовно відображають лише єврейський погляд. Така обмежена джерельна база пояснюється, по-перше, браком доступу до джерел іншого національного походження, а по-друге – специфікою поставлених завдань, які спираються передусім на факти, а не їхні авторські інтерпретації. Основні питання, що їх автор намагалася розв’язати у цій розвідці, такі: які фактори впливали на виживання цих людей? Якими спеціальними ресурсами чи то техніками вони мали володіти, щоб вижити? Однак перед тим, як безпосередньо перейти до розгляду цих проблем, варто принаймні побіжно окреслити загальний розвиток подій та специфіку Голокосту у випадку «некоронованої столиці» галицького нафтового промислу.

Шоа у Бориславі мав свою специфіку. В першу чергу варто наголосити на тому, що німці були в Бориславі двічі: впродовж декількох днів у 1939 році (з 18 по 24 вересня) і повернулися сюди вже 1 липня 1941 року. Після остаточного затвердження кордону між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом у вересні 1939 року німецькі війська залишили Борислав 24 вересня 1939 року. Згідно з радянсько-німецьким договором від 28 вересня 1939 року «про дружбу і кордони», СРСР в обмін на цю територію зобов’язувався постачати до Німеччини щороку 300 тис. тонн нафтопродуктів, що становило річний видобуток нафти в Дрогобицько-Бориславському басейні. Попри короткотривалість, перша німецька окупація міста була досить «багатообіцяльною». Щоправда, згідно зі свідченнями українських і польських очевидців, до убивств євреїв справа не дійшла; в основному відбувалися пограбування та усілякі знущання над ними, як-от гоління борід та танці на вулиці. Крім того, за досить усталеною схемою, «багатих» євреїв німці змушували чистити вулиці¹⁶, а відомим лікарям і промисловцям «казали мити туалети»¹⁷. Видається, що саме після цього короткочасного досвіду репресій першої німецької окупації бориславські євреї мали досить вагомні причини «відчутти полегшення» з приходом Червоної армії¹⁸.

бургомістром Борислава і членом ОУН, котрий, як згадує дехто з єврейських респондентів, міг бути якоюсь мірою причетним до організації погрому в Бориславі 3–4 липня 1941 р.

¹⁶ *Żarski A.* Op. cit. – S. 18; Ковба Ж. Зазн. праця. – С. 240.

¹⁷ *AŽIH*, 301/4512, Anna Antler, 3.

¹⁸ *Chameides M.* That War and Me: Growing Up in the Shadow of the Holocaust. – [Israel]: M. Chameides, 2001. – P. 17.

Загалом же у Бориславі відбулося, як мінімум, шість основних «акцій». Частину жертв було розстріляно на місці, у т. зв. «бійні» («*grzeznia*»), або ж у навколишніх лісах, зокрема, у Броницькому лісі біля Дрогобича; решту ж було депортовано до «таборів смерті» Белжеця і Аушвіца, де більшість із них загинули. Під час першої з акцій (27–28 листопада 1941 року) нацисти заарештували близько 800 непрацездатних євреїв, інвалідів та старих людей, яких 29 числа розстріляли поблизу нафтової вишки під назвою «Пілсудський»¹⁹. Другу наймасовішу акцію, т. зв. «переселенську» (виселити нібито мали до Пінська), було проведено на початку серпня (6–8 жовтня) 1942 року, коли близько 5 тис. євреїв, переважно жінок і дітей, відправили до табору смерті Белжеця²⁰. Протягом 23–24 жовтня 1942 року відбулася третя акція, під час якої 1020 осіб депортували (напрямок невідомий), а вже на початку листопада почалася чергова облава, яка тривала майже цілий місяць (4–30 листопада 1942 року). Спійманих євреїв, переважно дружин та дітей робітників оборонної промисловості («*Rüstungsjuden*»), тримали у місцевому кінотеатрі «Колізей», де їх «морили голодом»²¹ без їжі і питва і 30 числа відправили до Белжеця. Вже упродовж п'ятої акції (16–17 лютого 1943 року), коли «лише ознаки *R* (від *Rüstungsarbeiter*, робітник оборонної промисловості. – *Ю.К.*) рятували євреїв», близько 600 осіб (серед інших робітників з міських майстерень лісопереробного заводу) було схоплено і (21 лютого) розстріляно у вищезгаданій «бійні»²². Останнім масовим винищенням єврейського населення Борислава була ліквідація гетто з 25 травня по 2 червня 1943 року, в результаті якої розстріляли близько 700 осіб, у тому числі членів єврейської служби порядку²³. Із наближенням Червоної армії

¹⁹ Серед цих людей вивезли також родини членів юденрату (АЖІН, 301/1068, Маугусу Вауер, 4; інтерв'ю з Арнольдом Дістлером, записане у 1993 році у рамках проекту «Живі свідчення» Університету Макгілла (52:10) // <http://golem.ph.utexas.edu/~distler/shoah/index.html>. Переглянуто 3.04.2013).

²⁰ Холокост на території СССР... – С. 98. Крім цих 5 тис., яких упіймали під час акції, 400 осіб було відібрано для відправки до Янівського табору у Львові, а 250 (Зандкюлер пише лише про 150 осіб) урятував Бертольд Байц для роботи на нафтовому промислі.

²¹ АЖІН, 301/1205, Fryda Koch, 23.

²² АЖІН, 301/2139, Neli Liphart, 2139, 24; АЖІН, 301/2138, Golda Birger, 2. Деякі джерела вказують, що розстріляли 755 осіб.

²³ Холокост на території СССР... – С. 99.

у квітні 1944 року німці ліквідували табір примусової праці «Ліманова» (*Limanowa*, або *Limanowska*), де на той час усе ще залишалося близько 800 євреїв; працівників вивезено до концентраційного табору у Плашові біля Кракова та до Аушвіца (Освенцима). Декотрим євреям вдалося вижити на «арійській» стороні, хтось зумів сховатися у лісових бункерах, інші ж повернулися з Плашова та інших таборів примусової праці.

Формально підготовка до створення Бориславського гетто, або ж «єврейської дільниці» (*Dzielnica*), як німці її називали, розпочалася у листопаді 1941 року, проте процес «геттоїзації» затягнувся аж до жовтня 1942 року через загрозу поширення черевного тифу, що вибухнув серед єврейського населення міста взимку 1941–1942 років²⁴. Варто зазначити, що в Бориславі ніколи не було закритого гетто зі стінами, вхідною брамою та охороною, оскільки розкидані по місту нафтові вишки не давали змоги цього зробити²⁵. Одна з учілілих, Соня Армел, у своєму свідченні наполягає на тому, що у місті було два гетто: одне в районі Борислава – для членів «єврейської ради» (*Judenrat*) та кваліфікованих робітників, а інше на Волянці – для бідніших євреїв²⁶. Після їх ліквідації у травні – липні 1943 року здатних до праці перевели до табору праці (*Arbeitslager*) Ліманова, що на Мражниці біля нафтопереробного заводу, де вони працювали. У квітні 1944 року цей (а також інший, т. зв. «Білий дім») табір праці було ліквідовано, а його жителів вивезено до Плашова й Аушвіца.

У перші ж дні після приходу німців до Борислава вибухнув погром, який відбувався за львівським сценарієм²⁷. Він тривав протягом двох

²⁴ Німці боялися, що потічок, який мав стати кордоном між «арійською стороною» та гетто, може поширювати цю небезпечну хворобу (*Encyclopedia of camps and ghettos*, 755).

²⁵ АЖІН, 301/2465, Jonas Frys, 13; АЖІН, 301/2193, Ignacy Goldwasser, 27.

²⁶ АЖІН, 301/2575, Sonia Armel, 10.

²⁷ Детальніше про львівський погром 1 липня 1941 р. див.: *Патриляк К. Військова діяльність ОУН (б) у 1940–1942 роках.* – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 334–337; *Круглов А.* Львов, июль 1941: Начало уничтожения // *Голокост і сучасність.* – К., 2003. – № 5; *Himka J.-P.* The Lviv Pogrom of 1941: the Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd // *Canadian Slavonic Papers.* – 2011. – Vol. LIII, Nos. 2–3–4 (June–September–December). –

днів, у четвер та п'ятницю з 3 по 4 липня 1941 року. Загинуло близько трьохсот людей, переважно євреїв. Варто зазначити, що ця кількість загиблих є досить приблизною, оскільки джерела подають дуже різні цифри: Пйотр Врубель пише про 220 загиблих і сотні поранених, натовість українець Микола Терлецький називає цифру 70 євреїв, яких убито німцями, і лише (!) троє – «міським шумовинням»²⁸. Згідно з єврейськими свідченнями, цифри варіюються між 300 та фантастичною кількістю у 5000 осіб²⁹. Проте цифра в 300–350 загиблих видається найбільш вірогідною, бо саме вона найчастіше зустрічається у спогадах та німецьких документах³⁰.

Подібно до львівського випадку, відкриття тіл 44 закатованих бориславців (27 українців, 16 поляків та 1 німкені)³¹ у підвалі в'язниці НКВД та чутки про погром у сусідньому Дрогобичі (2 липня) були основними чинниками, що спровокували антисемейське насильство. Зранку в четвер 3 липня після відкриття в'язниці НКВД євреїв почали витягати (джерела вказують, що часто це робили підлітки³²) з будинків для миття трупів. Переважна більшість убивств відбувалися на вулиці, а тому в колишній в'язниці НКВД під німецьким наглядом було безпечніше, ніж на вулиці, де панував роз'ярений та неконтрольований натовп³³.

Цікавим є те, що основною рушійною силою у погромі, на думку дослідника Владіміра Меламеда, були навіть не німці, українська допоміжна міліція чи міське «шумовиння» (так зазвичай окреслюють винуватців

Рр. 212–245; *Mędykowski W.* W cieniu gigantów: pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej kontekst historyczny, społeczny i kulturowy. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2012. – S. 241–250.

²⁸ *Wróbel P.* Op. cit. – P. 225; *Терлецький М.* Зазн. праця. – С. 114.

²⁹ Говорять також про польські жертви, наприклад, про вбивство польського комуніста Станіслава Джеджіца (*Wróbel P.* Op. cit. – P. 226; *AŻIH*, 301/4237, *Najdek Szymon*, 11), після смерті якого, за свідченням Ерні Клінгер, «комуністи піддалися темному тлуму і разом вбивали» (*AŻIH*, 301/1096, *Erna Klinger*, 15).

³⁰ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–44 годах / Сост. А. Круглов. – К.: Институт иудаики, 2002. – С. 318; *Холокост на території СССР.* – С. 98.

³¹ *Холокост на території СССР.* – С. 98; *Терлецький М.* Зазн. праця. – С. 113.

³² Там само. – С. 114; *Melamed V.* Op. cit. – P. 235.

³³ *Ibid.* P. 234.

погрому українські джерела), а селяни із навколишніх сіл, багато з яких приїхали до міста на підводах, очевидно, з думкою пожитись, чим вдасться³⁴. Тому бориславський погром він називає «варварською середньовічною різнею», що супроводжувалася «пограбуванням опришківського типу»³⁵. Один з уцілілих Ігнацій Гольдвассер згадує:

Поляки та українці привітно зустріли прихід німців до нашого міста. Євреї вже наступного дня відчули ярмо свого ворога. Українці, переважно селяни з [навколишніх] сіл напали на єврейські маєтки та розпочали грабунок. Після грабунку розпочали погром. Селяни з косами, лопатами, вилами, сокирами та іншим приладдям мордували безборонних євреїв³⁶.

Меламедівська версія видається досить слушною, оскільки, на думку автора, євреї, що вижили, у багатьох випадках чітко розрізняли місцевих селян, що були чужинцями в місті, та українських міліціонерів, котрі робили облави та виконували накази німців. Серед останніх часто траплялися колишні однокласники, друзі або сусіди. Тому українські міліціонери були не лишень «меншим злом, а й, для щасливчиків, захисниками і навіть рятівниками»³⁷. На користь цієї інтерпретації свідчить також те, що серед основних знарядь убивства, як згадують очевидці, були звичайні сокири, вила, коси і навіть лопати³⁸. Крім того, як згадує Гольда Біргер, євреїв, що були подібні до поляків (саме так було в її випадку), зазвичай не чіпали³⁹. Те, що її не упізнали «погромники», може слугувати додатковим свідченням того, що вони були не з Борислава й не могли знати місцевих євреїв в обличчя.

Більшість очевидців, натомість, погоджуються з твердженням, що погром ініціювали німці і що українці брали в ньому активну участь, хоча очевидці згадують також і поляків. За словами Ерні Клінгер, на самому початку поляки й українці зайняли вичікувальну позицію,

³⁴ *Wróbel P.* Op. cit. – P. 225.

³⁵ *Melamed V.* Op. cit. – P. 234.

³⁶ АЖИН, 301/2193, Ignacy Goldwasser, 27.

³⁷ *Melamed V.* Op. cit. – P. 236.

³⁸ АЖИН, 301/2139, Neli Liphart, 2; АЖИН, 301/2193, Ignacy Goldwasser, 27.

³⁹ АЖИН, 301/2138, Golda Birger, 2.

не наважуючись плондрувати єврейські помешкання, допоки німці не почали «прикладати [зброї] розбивати двері, бити й викидати речі через вікна»⁴⁰. Опівдні німці оголосили, що місцеве населення може «звести рахунки» з колаборантами та людьми, що несуть відповідальність за смерть в'язнів НКВД⁴¹. Оскільки в суспільній уяві євреї за їхню активну підтримку радянської влади асоціювалися із комуністами, а відтак несли відповідальність за їхні злочини, це спровокувало жорстоке антиєврейське насильство. Досить суперечливим питанням є роль українських націоналістів у цьому процесі, зокрема, доктора Миколи Терлецького, на той час члена ОУН і бургомистра міста. Маємо прямі свідчення про те, що після приходу німців Терлецький нібито звернувся до гестапо «за дозволом українцям зробити погром серед євреїв» і зорганізував «хлопців» з навколишніх сіл Губич, Тустанович і Мражниці⁴². Хоч Зандкюлер також пише про вирішальну роль Терлецького в «підбурюванні» населення проти євреїв, на його матеріалі важко стверджувати щось однозначно⁴³. Хоч би там як, саме німці, які не дозволили родичам закатованих забрати своїх рідних додому (що могло запобігти трагічному розвитку подій), а наказали євреям викопувати та мити трупи публічно, є відповідальними за цей спонтанний виплеск антиєврейського насильства.

Після 48 годин «вільної руки»⁴⁴ німці зупинили погром у п'ятницю після обіду. Він став першим актом у серії антиєврейських акцій у Бориславі, наслідком яких було повне винищення єврейської громади міста. Він також був показовим спектаклем, що навчив місцеве населення, як треба ставитися до євреїв⁴⁵, які від цього часу були поза законом.

⁴⁰ АЖИН, 301/1096, Erna Klinger, 16.

⁴¹ *Wróbel P.* Op. cit. – P. 224.

⁴² АЖИН, 301/3119, Solomon Rosenberg, 2; АЖИН, 301/3120, Jonas Frisz, 2. Цікавим є те, що, згідно з цією інформацією, планувався подібний «чотиригодинний» погром проти поляків, проте німці не дозволили. Як показують матеріали Пйотра Врубеля, німці були проти цієї акції, бо «боялися, що це паралізує нафтову промисловість» (*Wróbel P.* Op. cit. – P. 225).

⁴³ *Sandkühler T.* Op. cit. – S. 303.

⁴⁴ АЖИН, 301/4512, Anna Antler, 3.

⁴⁵ *Wróbel P.* Op. cit. – P. 224-226.

Життя на краю, або Чому ми вижили?

Як мінімум, половина з уцілілих, що давали свідчення вже після війни, були кваліфікованими працівниками (бухгалтерами, адвокатами, вчителями, докторами, інженерами, слюсарями), а близько половини з них становили молоді жінки та чоловіки. Віковий чинник мав дуже велике значення для виживання євреїв: старі та слабкі були першими кандидатами на знищення, тоді як молодих і досвідчених працівників відбирали на роботу як «продуктивних», що безумовно давало їм більші шанси вижити. Відтак, наприкінці листопада 1941 року під час першої акції проти комуністів, рабинів, старців і нездатних до праці загинуло близько 800 осіб⁴⁶. Як оповідає Йонас Фриш, комуністів арештовували згідно зі списком; якщо ж у цьому переліку було ім'я молодої дівчини, а в домі жила старша жінка з таким самим прізвищем, тоді «забирали стареньку за комунізм»⁴⁷. Дуже маленькі діти, особливо немовлята, зазвичай мали мізерні шанси на виживання, оскільки вони часто плакали, чим загрожували життю своїх батьків. У бориславському таборі примусової праці жінки переважно змушені були переривати свою вагітність, оскільки вважали, що їхні діти «не матимуть шансів, щоб вижити»⁴⁸. Як зазначає історик Омер Бартов у своїй статті, виживання дітей часто «залежало від комбінації везіння та допомоги інших, які керувалися добротою чи то матеріальною наживою»⁴⁹.

Багатство і корупція зумовлювали різницю у відсотку виживання серед євреїв. «Якщо хтось і зміг в той чи той спосіб вижити, – згадує Мейр Хамейдес, на початку війни 13-річний син власників магазину тканин, – це означало, що це стало можливим завдяки їхнім гаманцям або ж вони мали зв'язки з польськими чи українськими селянами»⁵⁰, що також пов'язувалося передусім із наявністю грошей або речей для продажу. Складаючи за наказом гестапо списки осіб на депортацію, юденрат зазвичай вписував імена найбідніших євреїв і викреслював імена тих, хто більше

⁴⁶ Encyclopedia of camps and ghettos. – P. 755.

⁴⁷ AŽIH, 301/2465, Jonas Frysz, 11.

⁴⁸ Sandkühler T. Op. cit. – S. 393.

⁴⁹ Bartov O. Wartime Lies and Other Testimonies. Jewish-Christian Relations in Buczacz, 1939–1944 // *East European Politics and Societies*. – 2011. – Vol. 25, No. 3 (August). – P. 499.

⁵⁰ Chameides M. Op. cit. – P. 40.

заплатив. Соня Армел у своєму свідченні зазначає, що під час п'ятої акції пізньої осені 1942 року євреї з юденрату і поліція «зробили собі статки» (*zrobili majqtek*) на «торгівлі людським життям, викупували одних, а хапали інших»⁵¹. Заможні євреї часто мали змогу відкупитися, якщо їх спіймали під час акцій⁵². Відтак з ув'язнення в міському кінотеатрі «Колізеум», де в листопаді 1942 року протягом трьох тижнів без їжі та води тримали «кандидатів» на депортацію, можна було викупитися, заплативши «таксу» у 15 тисяч злотих⁵³. Дехто навіть винаймав собі на заміну робітника для роботи в таборі примусової праці, тож заможні люди могли взагалі не працювати⁵⁴. Отже, порятунок вимагав матеріальної винагороди. Наприклад, є свідчення, що за переховування дитини на арійській стороні в польській або українській родині в середньому платили від 1000 до 1500 злотих на місяць⁵⁵, а за місце в лісовому бункері – 5000⁵⁶.

Мовні навички були надзвичайно важливим фактором у виживанні євреїв, особливо для тих, хто мали фальшиві документи та жили на арійській стороні. Незважаючи на расові передсуди, німці поважали тих, хто говорив німецькою мовою⁵⁷. Наприклад, голова української міліції Генріх Немец (Heinrich Nemetz), що виділявся серед керівництва особливою жорстокістю⁵⁸, протегував єврею Райсу, який викладав німецьку українській поліції та мешкав не в гетто, як більшість євреїв, а у поліцейському кварталі⁵⁹. Подібним чином, згідно зі свідченнями Ігнація Гольдвассера,

⁵¹ АЖИН, 301/2575, Sonya Armel, 10.

⁵² АЖИН, 301/3904, Ignacy Grabiec, 3; АЖИН, 301/2465, Jonas Frysz, 13. Для прикладу, під час третьої акції в липні 1942 року з 5 тис. євреїв, кого «зловили», звільнили тисячу осіб, в основному ремісників і тих, хто відкупилися.

⁵³ АЖИН, 301/2465, Leon Knebel, 4.

⁵⁴ АЖИН, 301/2465, Jonas Frysz, 10.

⁵⁵ АЖИН, 301/1205, Fryda Koch, 25; АЖИН, 301/1096, Erna Klinger, 23.

⁵⁶ АЖИН, 301/3359, Edzja Szepeicher, 15.

⁵⁷ АЖИН, 301/4237, Szymon Najdek, 11–12.

⁵⁸ На думку Давіда Воронера, він був «потворою, а не людиною» (АЖИН, 301/3986, Dawid Woroner, 2).

⁵⁹ Зі свідчення Маркуса Маркела, якому також пощастило бути протеге впливової особи (див.: The Remarkable Story of Mordecai Markel // http://kehilalinks.jewishgen.org/drohobycz/people/PeopleMem_Markel.asp. Переглянуто 13.04.2013).

він допомагав своєму дантистові Гріншпану (Grinszpan), інформуючи його про початок акцій: «Під час кожної акції Немец виходив на балкон [будинку української міліції] і скликав євреїв. Коли він з'являвся на балконі, ми вже знали, що розпочалася акція»⁶⁰. Так само, як і в інших містах, у Бориславі практично кожен гестапівець мав «своїх євреїв», які надавали йому різноманітні послуги та перебували під його протекцією.

Варто також наголосити, що багато євреїв у Бориславі, котрі були більш асимільованими, ніж євреї у Варшаві чи Лодзі, чудово говорили польською і майже не знали їдиш, що часто рятувало їх від неминучої смерті. Шкільна вчителька з Борислава Ерна Клінгер описує, як тяжко вона намагалася виправити свою польську вимову, особливо зрадливу «г». Лише завдяки величезній силі волі їй удалося змусити себе вимовляти чисте «г» так, що її польська «не залишила бажати нічого кращого» (*nie pozostawiła nic do życzenia*)⁶¹. Її та дитини «добрий вигляд», а саме відсутність виразних семітських рис, також допоміг їм пережити страхіття Голокосту. Гольда Біргер теж стверджує, що їй вдалося щасливо перебути погром 1941 року лише тому, що вона була подібна до польки і її не чіпали⁶². Крім цього, на думку Арнольда Дістлера, величезне значення для євреїв мала не лише їхня подібність до слов'ян, а й зовнішній «здоровий вигляд»: «Я мав удавати фізично здорову людину» (на той час Дістлер мав проблеми з ногою. – Ю.К.), щоб уникнути «ліквідації під час наступної акції»⁶³. Бертольд Байц також згадував, як під час лютневої (1943 р.) акції один із «шуцманів» (німецьких поліцейських), чи то Мітас, чи Поль, застрелив на його очах жінку з дитиною на руках лише тому, що вона мала поламану руку і «в будь-якому разі не могла працювати». Подібна доля зазвичай спіткала всіх, кого вважали «непридатним до праці» (старших людей, жінок та дітей)⁶⁴.

⁶⁰ Ігнацій Гольдвассер жив у сусідньому будинку поблизу Гріншпана (АЖІН, 301/2193, Ignacy Goldwasser, 28).

⁶¹ АЖІН, 301/1096, Erna Klinger, 23. Повну версію свідчень польською див.: <http://www.uamoderna.com/md/166-166>. Переглянуто 2.01.2013.

⁶² АЖІН, 301/2138, Golda Birger, 2.

⁶³ Інтерв'ю з Арнольдом Дістлером (1:13:05).

⁶⁴ Sandkühler T. Op. cit. – S. 371, 374–75.

Добре знання української мови також давало додаткові шанси на виживання. Кумедний випадок згадує інша бориславська вчителька Кристина Лібер, яка з маленькою дитиною пережила війну («на арійських паперах») (метриках від католицького сьондза) і від 1942 року мешкала в селі. Вона оповідає історію однієї молодої єврейки Лаврової, яка, знаючи українську мову дуже добре, видала себе за офіційну жінку свого коханця-українця, хоч той у місті мав справжню дружину:

До тієї фабрики приїхав українець Л[авров]... Привіз із собою 17-літню єврейку, яку записав як жінку. Працював він тут протягом декількох місяців. Єврейку тримав при собі. Мешканці села знали, що Л[авров]... має жінку в місті. Люди часто говорили про те, що Л... живе з єврейкою, але ніхто не зрадив. [Сталося так, що] в тому селі викрили іншу єврейку, гестапо оточило село [...]. Викриту єврейку вбили на місці. Л... втік, єврейку Лаврову забрали на допит. Вона чудово розмовляла українською мовою. Вона пояснила їм, що є законною дружиною. Чоловік її скривдив тим, що втік до коханки. Повірили дівчині⁶⁵.

Крім мови, специфічні таланти і спеціальні навички додавали людям шансів на виживання. Наприклад, Соня Армел, до війни домогосподарка, заслужила прихильність німецького керівництва та інших євреїв через свій чудовий голос, якому, як вона вважає, вона «завдячує своє життя» (вона співала їм серенади Шуберта та уривки з опери Руджеро Леонкавалло «Паяци»)⁶⁶. Вище згадана Ерна Клінгер, яка також була знаною танцівницею та доброю гімнасткою, завдяки своїм відмінним фізичним здібностям спромоглася вистрибнути з вагона, що прямував до однієї з найвідоміших «фабрик смерті» – Белжеця⁶⁷. Хоча на цьому пригоди Клінгер не скінчилися, спритність урятувала її від певної смерті.

Після ліквідації гетто в червні 1943 року та постійних депортацій з табору Ліманова⁶⁸ євреї почали будувати собі земляні бункери (*kryjowki*)

⁶⁵ АЖІН, 301/2285, Krystyna Libera, 10.

⁶⁶ АЖІН, 301/2575, Sonya Armel, 14.

⁶⁷ АЖІН, 301/1096, Erna Klinger, 20.

⁶⁸ Таких вивезень у 1944 році, згідно зі свідченням Мауриція Бауера, було три основних: перше (10–13 квітня) до Плашова (533 єврея), друге (21 червня) туди

в навколишніх лісах. На думку Йонаса Фриша, бухгалтера за професією, усього до лісу втекло близько 1800 осіб, проте вціліло лише 40⁶⁹. Це було місце тимчасового притулку, де вони зазвичай ховалися під час облав, адже можна було завжди повернутися до табору, коли життя в лісі ставало вже зовсім нестерпним. Альтернативою бункерів була можливість долучитися до партизан⁷⁰, найімовірніше, загонів Федіра Ковпака, бо в умовах жорсткого німецького контролю нафтової промисловості «дії польської підпільної Армії Крайової на терені Борислава зовсім не проявлялися»⁷¹, а сама організація не була ні сильною, ні «видимою для місцевих мешканців»⁷².

Оскільки євреї з табору на початку могли досить вільно пересуватися, втечу до лісів ретельно планували заздалегідь: викопували криївки (працювали зазвичай уночі) й доставляли продукти, яких мало вистачити на місяці підпільного життя. За словами Арнольда Дістлера, йому навіть вдавалося вести «порівняно нормальне життя» у лісі: «Ми голилися кожного дня, ми милися кожного дня і готували їжу вночі... Пізніше, коли ми замінили нашу стару пічку сучаснішою, ми могли випікати два буханці хліба щоденно»⁷³. Незважаючи на те, що вони були змушені кілька разів будувати нове місце сховку, Дістлер та його товариші по криївці прожили там майже рік, з травня 1943 року по серпень 1944 року.

Господарювали в криївці переважно євреї, що її будували або наймали інших, або ж забезпечували її продовольством. Відтак для того, щоб отримати місце у бункері, потрібні були гроші або продукти. Фрида Кох, на той час 13-літня донька бориславського кондитера, згадує,

само (522 особи) і третє (21 липня) до Аушвіца (близько 350 осіб). Див.: AŽIH, 301/1068, Maugusu Bauer, 6; Холокост на території СССР... – С. 99.

⁶⁹ AŽIH, 301/2465, Jonas Frysz, 15.

⁷⁰ AŽIH, 301/809, Leon Lewkowicz, 4.

⁷¹ Максимчук Ю. Борислав за Другої світової війни // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1973. – Т. 1. – С. 805.

⁷² Wróbel P. Op. cit. – P. 230.

⁷³ Детальний опис щоденного життя в лісі див. в інтерв'ю з Арнольдом Дістлером (1:20:20) // <http://golem.ph.utexas.edu/~distler/shoah/index.html>. Переглянуто 3.04.2013.

як «господарі» криївки попросили її залишити бункер, оскільки вони хотіли прийняти т. зв. «фінансистів», щоб і надалі можна було якось існувати⁷⁴. Цікавий епізод із життя в лісі подають у своїх свідченнях Кох та Ігнацій Гольдвассери. В Опацькому лісі недалеко від Мражниці (район міста) було багато криївок, що їх називали також «*kuczimunie*»⁷⁵. Для узгодження життя євреїв створили там «лісову комісію» (*komisja lesna*) у кількості 15 осіб на чолі з Мундеком Шважем із Борислава, яка розміщувала людей по схронах, охороняла та добувала провіант. Існувала певна домовленість між утікачами і головою єврейської поліції Волеком Ейзенштейном, якому лісова поліція платила (збирали по 500 злотих з кожного бункера), щоби «їх толерував»⁷⁶. Ця організація, що мала навіть свій суд і поліцію (*szluzba porzqdkowa*), функціонувала більш-менш самостійно до травня 1944 року, коли німці розпочали масові облави на «лісових мешканців»⁷⁷.

Загалом, як видається, як мінімум, до весни 1944 року навколишні ліси Борислава були відносно безпечним місцем порівняно з табором Ліманова чи навіть криївками в місті. Німецька поліція не дуже прагнула прочісувати ліси у пошуках криївок; вона це робила, лише якщо було чітко відоме місце сховку. Найчастіше ж криївки видавали самі мешканці бункера, коли їх затримувала поліція під час чергової вилазки за харчами, або ж лісники чи місцеві мешканці, в основному селяни з навколишніх сіл, що часто випасали худобу в лісах або коло них. Утім, викриття бункерів не завжди означало загибель євреїв, яких зазвичай відправляли назад у табір або ж депортували до інших місць примусової праці. Бувало й таке, що селяни, серед яких іноді траплялися знайомі, дотримувалися своєї обіцянки не видавати бункер (як-от у випадку Фриди Кох), а члени німецької поліції іноді навіть відпускали спійманих євреїв, якщо не було інших свідків, а до деяких

⁷⁴ AŻIH, 301/1205, Fryda Koch, 28.

⁷⁵ Детальніший опис таких «кучимунь» подано в таких свідченнях: AŻIH, 301/809, Leon Lewkowicz, 4–5; AŻIH, 301/2465, Leon Knebel, 5.

⁷⁶ AŻIH, 301/2193, Ignacy Goldwasser, 35; AŻIH, 301/1205, Fryda Koch, 29.

⁷⁷ *Bańkowska A.* Leśne kryjówki żydów w okolicach Borysławia w okresie okupacji niemieckiej 1941–1944 // <http://www.centrum-anielewicza.uw.edu.pl/kolo-archiwum-abankowska.htm>. Переглянуто 1.01.2013.

«знайомих бункерів навіть приходили потеревеніти [na pogawedkę]»⁷⁸. Все ж таки, вбивства викритих євреїв, а найчастіше побиття, не були аж такою рідкістю: здебільшого жорстоко розправлялися з тими, хто чинив спротив. Уже згаданий начальник бориславської поліції Немец часто «ходив на полювання» в ліси, шукаючи криївки: «знайдених євреїв убивав на місці»⁷⁹.

Проте крім небезпеки з боку німців та місцевих мешканців, які часто викривали криївки, одна з найбільших загроз, на думку очевидців, походила з боку т. зв. «лісових банд» або «бандитів», що у спогадах ідентифікуються як українські націоналісти або ж просто як «українці»⁸⁰. Саме «бандерівці» в кількох реляціях фігурують як злодії та безжалні вбивці, котрі, як згадує Мейр Хамейдес, часто «полювали на бункери євреїв, привласнюючи їхнє майно та вбиваючи їх»⁸¹. Головною метою таких акцій проти євреїв, на думку Йоахіма Зебзенера, було збагачення за рахунок «їхнього мастку»⁸². Едзя Шпейхер згадує своє перебування у лісі як наповнене небезпеками та постійною зміною криївок:

Трохи далі ми викопали інший бункер. Тут ми були протягом трьох тижнів, поки нас не викрили [місцеві] селяни. На моє запитання, чого вони хочуть, вони втекли. Недовго думаючи, ми залишили наш бункер. Зустріли ми одного дрогобичанина, котрий нам оповів, що Нольдек Клінкафер з Дрогобича має бункер по іншу сторону Опацького лісу. Він мав іти по людей до бараків, але коли довідався, що ми не маємо, куди подітися, прийняв нас

⁷⁸ АЖІН, 301/1205, Fryda Koch, 28; АЖІН, 301/679, Leon Knebel, 7.

⁷⁹ АЖІН, 301/3986, Dawid Woroner, 2.

⁸⁰ АЖІН, 301/4448, Joachim Siebzeher, 14. Дуже важко сказати, кого саме, українських селян чи міліціонерів, зараховували до категорії «українців».

⁸¹ *Chameides M.* Op. cit. – P. 100.

⁸² АЖІН, 301/4448, Joachim Siebzeher, 14. Про подібні «полювання на євреїв», т. зв. Judenjang, у Польщі з боку польської поліції та місцевих селян див.: *Gross J. T., Grudzinska Gross I.* Golden Harvest. Events at the Periphery of the Holocaust. – New-York: Oxford University Press, 2012. – P. 80–87; *Engelkind B.* Jest taki piękny słoneczny dzień... Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942–1945. – Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2011; *Grabowski J.* Jugendjagd. Polowanie na Żydów 1942–1945. Studium dziejów pewnego powiatu. – Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2011.

до себе. Пробыли ми в тому бункері 4 тижні, поки не з'явилися бандерівці, що представилися партизанами. Хотіли нас забрати з собою в партизани. Всі радо погоджувалися на їхню пропозицію. На жаль, скоро ми переконалися, що це було витончене ошуканство [wymyślne oszustwo]. З нашого бункера бандерівці витягнули 20 осіб, вивели їх, наказали їм розібратися догола⁸³ і вбили їх. Ми з сестрою бачили, що нам загрожує смерть, і вирішили втекти. Сестра здалася і хотіла чекати на певну смерть, але мені вдалося її намовити до втечі⁸⁴.

40-річний Леон Кнебель, за фахом технік нафтової промисловості, також переховувався в Опацькому лісі поблизу Борислава із середини квітня до приходу радянських військ на початку серпня 1944 року. «Лояльний» лісовій німецькій поліції (*Wald Schutzpolizei*), яка часто залишала в живих викритих у бункерах євреїв, він протиставляє «жорстоких бандерівців», які «теж жили в лісах і безпосередньо [wpróśt] полювали на євреїв». Останні, на його думку, не лише вбивали, а й застосовували тортури щодо своїх беззахисних жертв. Одного разу, як згадує Кнебель, вони вбили 24 «лісових мешканців»; пізніше він зі співмешканцями по бункеру знайшли тіло молодої єврейки Малі

⁸³ Вимога роздягтися догола перед смертю наводить на думку, що це й справді могли бути загони УПА, лави якої з ранньої весни 1943 року масово поповнили колишні поліцаї. Оскільки члени української допоміжної поліції часто були свідками, а то й співучасниками масових розстрілів євреїв, вони без сумнівів могли запозичили в німців їхню тактику розправи з євреями. Про українську допоміжну поліцію та її роль у Голокості див.: *Finder G.N., Prusin A.V.* Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian Police and the Holocaust // *East European Jewish Affairs*. – 2004. – Vol. 34, no. 2 (Winter). – Pp. 95–118; *Dean M.* Collaboration during the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. – New York: St. Martin's Press, published in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2000. – Pp. 60–104; *Himka J.-P.* The Organization of Ukrainian Nationalists, the Ukrainian Police, and the Holocaust. – Typescript, 2011; *Büchler Y. R.* Local Police Force Participation in the Extermination of Jews in Occupied Soviet Territory 1941–1942 // *Shevut*. – 1996. – Vol. 20. – Pp. 79–98; *Snyder T.* The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing 1943 // *Past and Present*. – 2003. – No. 179. – Pp. 197–234.

⁸⁴ АЖН, 301/3359, Edzja Szepeicher, 16–17. Як потім довідуємося, крім сестер Шпейхер ще декільком їхнім товаришам по бункеру вдалося уникнути цієї трагічної долі.

Еренфельд (Mala Ehrenfeld), «обидві руки якої було відтято, а на тілі вирізано паси шкіри»⁸⁵.

І, все ж таки, єврейські кваліфіковані працівники (польською *fachowcy*), а особливо спеціалісти з нафтової промисловості, порівняно з іншими перебували у привілейованому становищі. Вони жили у Мражницькому таборі примусової праці (*Zwangsarbeit Lager*), у бараках, які місцеві називали «косарнями» (*koszary*), і мали спеціальну нашивку на грудях з літерами *R* (від *Rüstungsarbeiter*, робітник оборонної промисловості) або *A* (*Arbeiter*). Декотрі провідні єврейські спеціалісти, переважно інженери та хіміки, жили у вже згаданому «Білому домі» (*Biały dom*), який називали так для підкреслення тієї прірви, що «існувала між тими щасливчиками та іншими євреями в гетто»⁸⁶. Єврейській інтелігенції там жилося досить добре: незважаючи на тисняву, вони довгий час отримували «арійський раціон» і грошове утримання. У «Білому домі» навіть часто влаштовували прийоми та бали⁸⁷, тоді як сам табір якийсь час був фактично територією поза юрисдикцією («off limits») німецької та української поліції⁸⁸.

Як пише у своїх мемуарах Мейр Хамейдес, якому разом із батьком вдалося пережити війну у схованці в будинку бориславської гімназії «Сокіл», усі намагалися знайти роботу, яка б зробила їх «незамінними» працівниками, що безумовно мало відстрочити їхню «ліквідацію»⁸⁹. Ця потреба стала ще нагальнішою після п'ятої акції, коли у лютому 1943 року лише робота в нафтовій промисловості (тоді вперше почали хапати євреїв із нашивками *A*) могла забезпечити євреїв від депортації чи розстрілу. Загалом, як уже згадано вище, євреїв в Бориславі, а також у сусідньому Дрогобичі, де бориславська нафта перероблялася, мали цей

⁸⁵ АЖІН, 301/679, Leon Knebel, 7. Ми не можемо сказати напевно, чи тут ідеться про той самий епізод, що його згадує Шпейхер, але маємо досить близькі цифри загиблих.

⁸⁶ АЖІН, 301/2465, Jonas Frysz, 11.

⁸⁷ *Ibid.*, 11; АЖІН, 301/3359, Edzja Speicher, 15.

⁸⁸ Перед війною ця територія належала Емануелю Локспайсеру (Emanuel Lockspeiser), доньку якого Бертольд Байц урятував під час «серпневої» депортації до Белжеця (*Sandkühler T. Op. cit. – S. 351*).

⁸⁹ *Chameides M. Op. cit. – P. 48*.

додатковий економічний фактор, що давав їм більше шансів пережити війну. Янівський концентраційний табір у Львові було знищено в листопаді 1943 року, натомість Мражницький табір для євреїв-«фахівців», створений у листопаді 1942 року, існував аж до весни 1944 року. За статистикою, в листопаді 1943 року на бориславську «*Karpathen-Öl AG*», очолювану Бертольдом Байцем, офіційно все ще працювало 1231 єврей (не враховуючи нелегальних працівників)⁹⁰. Як згадує Арнольд Дістлер, під час війни підприємства працювали цілодобово в кілька змін, щоб забезпечити потрібні темпи росту виробництва⁹¹.

Напевно, ніде так гостро не проявився конфлікт між економічними розрахунками нацистського керівництва та вимогою тотального винищення єврейства, як у Бориславсько-Дрогобицькому басейні. Це питання неодноразово порушувалося на рівні вищого керівництва Райха, в тому числі на зустрічі Гітлера з військовими в липні 1943 року⁹². Незважаючи на постійні спроби поліції та СС зменшити кількість «неарійської робочої сили» на підприємствах Борислава (після ліквідації гетто Байц дедалі частіше був змушений складати списки «менш важливих євреїв»), нацисти не могли повністю відмовитися від єврейських спеціалістів. Це зумовлювалося, по-перше, величезною нестачею кваліфікованих спеціалістів (інженерів, бухгалтерів, зварювальників, бурильників) серед поляків та українців. А, по-друге, тим, що євреї вважалися дешевою робочою силою та «втричі працюватішими за поляків»: якщо в 1942 р. на одного єврея в день витрачалося близько 1,5 зл. на день (переважно на харчування), то на польського робітника – 8,5 зл.⁹³

Не менш важливим питанням при цьому залишається роль самого Бертольда Байца у справі порятунку бориславських євреїв. Наразі дуже важко сказати, наскільки персональний чинник, порівняно з економічними

⁹⁰ *Sandkühler T.* Op. cit. – S. 388.

⁹¹ Інтерв'ю з Арнольдом Дістлером (1:12:00).

⁹² *Amar T.Y.C.* The Making of Soviet Lviv, 1939–1963. Ph. D. dissertation. – Princeton University, June 2006. – P. 147. Саме з таких міркувань 17 вересня 1942 р. Генріх Гімлер дозволив не евакуювати євреїв, зайнятих на виробництві «*Beskidien Öl AG*», допоки не знайдеться можливість «замінити їх неєвреями» (*Sandkühler T.* Op. cit. – S. 347).

⁹³ *Sandkühler T.* Op. cit. – S. 368, 354.

міркуваннями, був визначальним у цьому процесі. Як показує Зандкюлер на прикладі будівельної фірми «Дельта» (I і II) у Брошнів-Осаді (Стрийський район), де також катастрофічно не вистачало робочої сили, внаслідок свідомої співпраці місцевого керівництва з «есесівцями» у справі винищення євреїв наприкінці серпня 1943 року увесь Стрийський район був офіційно проголошений «вільним від євреїв» (*Judenfrei*). На протигагу Байцу, місцевий керівник не лише не спробував запобігти масовим розправам, а й особисто передав своїх робітників у руки катів⁹⁴. Навіть беручи до уваги той факт, що, на відміну, наприклад, від загальновідомого рятівника Оскара Шіндлера, Байц був досить обмежений у своїй можливості рятувати (йшлося лише про працездатних, переважно кваліфікованих, євреїв, тому загалом він нічого не міг зробити для дітей)⁹⁵, комерційний директор «*Beskiden Öl*» AG докладав чимало зусиль, щоби врятувати якомога більше євреїв, особливо коли усвідомив, що це було «питання життя і смерті».

Досить складно встановити точну кількість урятованих ним людей. Ризикуючи власним життям і безпекою родини (у грудні 1942 року він уник арешту лише через щасливий збіг обставин), Бертольд Байцу вдалося уберегти від загибелі близько сотні осіб. Хоча його допоміжні акції охоплювали більшу кількість людей, не всім їм пощастило дочекатися приходу Червоної армії. Для прикладу, під час наймасовішої акції в серпні 1942 року Байц урятував від депортації до Белжеця Хелену Клінгхофер та Мілу Енгельберг⁹⁶, у лютому 1943 року звільнив Лорку Альтбах із вантажівки, яка прямувала до міської «бійні» на розстріл, а декількох людей він рятував не один, а кілька разів (Зігмунда Шпіглера – двічі, а Хільду Біргер – тричі). Цікаво, що жоден із авторів аналізованих нами реляцій не згадує про Байца як про свого рятівника (за винятком хіба що Сабіни Волянські, мова про яку піде далі), хоча більшість з них працювали у нафтовій промисловості. Це вкотре свідчить про невизначеність поняття

⁹⁴ *Ibid.* – S. 322.

⁹⁵ *Ibid.* – S. 419. Дружина Байца Ельза довгий час переховувала у них удома єврейську дитину.

⁹⁶ Див. свідчення Ігора Клінга (Клінгхофера), брата Хелени: *Brecher E. J. Schindler's Legacy: True Stories of the list of Survivors.* – Centour: A Dutton Book, 1994. – P. 233–235.

«рятівник», адже існує тенденція вважати геройським учинком чись персональне втручання та протекцію, однак такий неопосередкований «порятунок роботою» («rettung durch arbeit») ⁹⁷ важко надається під таку кваліфікацію.

Особисті симпатії та довоєнні зв'язки, особливо серед впливових людей, були, напевно, чи не найголовнішим чинником, що визначав подальшу долю людей. Навіть для того, щоб отримати роботу у нафтовій промисловості, що забезпечувало заповітну нашивку з літерою *R*, також потрібно було мати певні зв'язки ⁹⁸. Історія 15-річної Сабіни Хаберман (відомої як Волянські), такої собі бориславської Анни Франк, є яскравим підтвердженням цього. Свої пізніші спогади Сабіна назвала «Приречена жити: війна, життя та кохання у спогадах однієї жінки» (2008), натякаючи на те, що вона пережила війну тому, що так мало бути. І все ж таки її порятунок варто скоріше називати «виживанням завдяки зв'язкам», оскільки їй вдалося пережити нацистську окупацію лише завдяки допомозі інших людей. Авторка зізнається: «Я ніколи не робила якихось особливих зусиль, щоб урятувати себе. Я була неймовірно безтурботною. Протягом цих років я навіть пальцем не ворухнула, щоб забезпечити свій власний порятунок. Я дозволила іншим піклуватися про мене» ⁹⁹. Коли Сабіні виповнилося 16 років у 1943 році, їй уже вдалося пережити погром, шість основних депортацій і масових розстрілів, викриття в бункері та смертельно небезпечну хворобу (дифтерію). Її випадок дуже чітко демонструє розмитість меж між поняттями «рятівник» (*rescuer*) і «винуватець» (*perpetrator*), саме те, що Ніна Павловічова називає «сірими зонами порятунку». Вони здатні розширити наше розуміння категорій «порятунку» (*rescue*) і «рятівника» (*rescuer*), «у тому розумінні, що ці терміни [відтепер] можуть охоплювати навіть колаборацію і злочин» ¹⁰⁰. Найголовнішим рятівником Сабіни був голова єврейської поліції Бернард Ейзенштейн, якого всі називали «Волеком» (*Wolek Eisenstein*), – батько її нареченого Імека. Ця людина,

⁹⁷ *Sandkühler T.* Op. cit. – S. 353.

⁹⁸ Інтерв'ю з Арнольдом Дістлером (1:06:30).

⁹⁹ *Wolanski S., Bagnall D.* Op. cit. – P. 104.

¹⁰⁰ *Paulovicova N.* Rescue of Jews in Slovak State (1939–1945). – Diss. University of Alberta, Spring 2012. – P. 22.

маючи серед своїх людей репутацію зрадника, була наділена «владою заподіювати шкоду», а відтак – і «владою рятувати»¹⁰¹.

Єврейська поліція («*Jüdischer Ordnungsdienst*», або просто «*ordnery*» чи «*odemany*») й Ейзенштейн, якого називали «другим гестапівцем»¹⁰², постають у реляціях винятково негативно, як такі, що часто шантажували євреїв і «постійно видавали їхні схрони і бункери нацистам»¹⁰³ і котрих боялися навіть «більше, ніж німців»¹⁰⁴. Один з єврейських свідків, що перебував у таборі Ліманова, згадує про «садистські акти» Ейзенштейна та його «другої руки, Макса Хайнберга [Штайнберга], котрі жилися тим, що нацисти по собі залишали»¹⁰⁵. Загалом у цьому таборі праці євреїв не били, один лише Ейзенштейн бив, і то «більше, ніж СС [есесівці]»¹⁰⁶. На думку Нелі Ліпхарт, єврейські поліцаї для них були «гірші за німців»¹⁰⁷. Сабіна Волянські пише, що вона свідомо тієї ролі, яку в Голокості відіграв Ейзенштейн, проте, намагаючись його зрозуміти, згадує: «Бувши ще дитиною, я не ставила запитання, чому Волек робив такий вибір, який він робив. Імек мене любив, і через це мене любили його батьки. У відповідь я теж їх любила [...]. Я впевнена, що я зобов'язана йому своїм життям»¹⁰⁸. Волек Ейзенштейн неодноразово рятував життя Сабіни. Завдяки зусиллям свого брата Джозека, Сабіна отримала посвідчення робітниці «*Karpathen-Öl AG*», хоча вона там ніколи не працювала. Після ліквідації гетто Волянські деякий час жила разом із родиною Ейзенштейнів у «Білому домі». Пізніше, коли її бункер викрили і всіх його мешканців мали розстріляти, Сабіна була єдиною, кого залишили в живих, скоріше за все, завдяки втручання голови єврейської поліції. Останній випадок, коли Ейзенштейн відіграв ключову роль

¹⁰¹ *Himka J.-P.* The Lviv Pogrom of 1941... – P. 221; *Himka J.-P.* The Organization of Ukrainian Nationalists... – P. 4.

¹⁰² АЖИИ, 301/3618, Syda Turnschein, 22.

¹⁰³ АЖИИ, 301/4512, Anna Antler, 4; АЖИИ, 301/1205, Fryda Koch, 26–29.

¹⁰⁴ *Chameides M.* Op. cit. – P. 67.

¹⁰⁵ *Mark P.* // <http://glaukopis.pl/pdf/czytelnia/PatternsOfCooperationCollaborationAndBetrayal.pdf>. Переглянуто 2.01.2013.

¹⁰⁶ АЖИИ, 301/800, Samson Köningsberg, 12.

¹⁰⁷ АЖИИ, 301/2139, Neli Liphart, 2.

¹⁰⁸ *Wolanski S., Bagnall D.* Op. cit. – P. 87.

у житті Сабіни, стався в липні 1944 року, якраз напередодні визволення міста радянськими військами в серпні 1944 року. По Сабіну, яка в цей час перебувала у лісовому бункері, Ейзенштейн послав людину. Він тримав дівчину в себе, допоки німці прочісували ліс. Перебуваючи під захистом Ейзенштейна, Сабіна Волянські мала свого роду «владу за асоціацією» (*power by association*), яку вона метафорично прирівнює до тієї, що її має «людина у камері смертників, що, як вважають, має кращі шанси на відстрочення вироку, ніж інші люди у цій самій камері»¹⁰⁹.

Отже, як показують наші матеріали, людина, що пережила Голокост у Бориславі, дуже часто мала не одного рятівника, а кількох людей, які, іноді навіть несвідомо, брали участь у її порятунку. Дуже характерним випадком тут є історія секретарки Хільде Біргер, однієї з «протеже» Бертольда Байца, яка після депортації до Плашова «поміняла» свого рятівника та була визволена у Брунліці (чеськ. Brněnec) разом із іншими «євреями Шіндлера»¹¹⁰. Те саме стосується й Сабіни Волянські, яка крім свого основного покровителя Волека Ейзенштейна вважала також Байца своїм рятівником. Тому й не дивно, що пізніше саме Волянські, як одна із «врятованих» Байцем, стала символічною фігурою у справі німецько-єврейського примирення, коли в травні 2005 року її було запрошено виступити від імені «шести мільйонів убитих євреїв» на відкритті Меморіалу пам'яті убитих євреїв Європи¹¹¹. Отже, досить упевнено можна говорити про те, що порятунок євреїв під час Другої світової війни був справою колективною і залежав часто від низки однаково важливих, часто ситуативних, факторів (наявність грошей, вік, освіта, лінгвістичні навички, знайомства і зв'язки), а також людського чинника.

Хоча найголовнішим фактором виживання у більшості випадків усе ж таки було елементарне везіння, зазвичай не лише один чинник визначав долю людей, а радше їхня комбінація давала щасливцеві шанс

¹⁰⁹ "...as in one person on death row being perceived to have a better chance of reprieve than another person on death row" (*Wolanski S., Bagnall D.* Op. cit. – P. 94).

¹¹⁰ *Sandkühler T.* Op. cit. – S. 405. Та сама доля спіткала вже згаданого вище Ігора Клінга-Клінгофера (*Brecher E. J.* Op. cit. – P. 231–243).

¹¹¹ Див. фільм про неї: <http://www.abc.net.au/austory/specials/girlfromborislaw/default.htm?> Переглянуто 11.04.2013. Важливим елементом у цьому фільмі є те, що саме німець Бертольд Байц стає основним рятівником Волянські, тоді як про Ейзенштейна, звісно, не згадано жодним словом.

на життя. Видається, що таку схему можна вважати досить універсальною. У випадку ж Борислава, як ми вже згадували раніше, існували інші два дуже важливі зовнішні чинники, що не були типовими для інших місць, – нафтова промисловість та географічне розташування, які додавали бориславським євреям більше надій на виживання. Якщо стратегічна важливість бориславської нафти робила вимогу тотальної ліквідації єврейства у цьому регіоні «менш нагальною» (що поширювалося, на жаль, переважно на кваліфікованих і працездатних спеціалістів), то навколишні ліси з усіма їхніми небезпеками для багатьох бориславців стали тимчасовим прихистком та останнім випробуванням на завершальній стадії Голокосту.